

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології
Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька
Східно-регіональний відділ Центру пам'яткознавства
НАН України та УТОПШ

VIII Луньовські читання
Проблеми збереження музейних колекцій

Матеріали науково-практичного семінару
30 березня 2017 року

Харків – 2018

УДК 069.44 (083.97)
ББК 79. 1 л 0
Л 84

Редакційна колегія: С. І. Посохов (редактор) Н. С. Вербук, О. Й. Денисенко, В. Ю. Іващенко, С. М. Куделко, П. П. Луньов, О. Г. Павлова (секретар)

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради історичного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 2 від 16 лютого 2018 р.)*

Рецензент: кандидат філософських наук заступник директора з наукової роботи КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова» Харківської обласної ради О. М. Сошникова

На обкладинці використано портрет А. Ф. Луньова (авт. Н. С. Вербук)
При оформленні шмуцтитулів використані твори Н. С. Вербук

VIII Луньовські читання. Проблеми збереження музейних колекцій.

Матеріали науково-практичного семінару 30 березня 2017 року / Укл. О. Г. Павлова.
Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – 228 с.

ISBN 978–966–285–474–9

Матеріали збірника присвячені актуальним проблемам сучасного музеєзнавства – дослідженню, збереженню та використанню музейних колекцій. Автори статей висвітлюють питання наукових підходів до організації консервації та реставрації музейних пам'яток, а також стан реставраційної практики в Україні, презентують історичний доробок музеєзнавців та їх внесок у розвиток музейної справи та збереження історико-культурної спадщини, передають досвід організації зберігання та вивчення колекцій. Учасники круглого столу обговорили сучасні форми та інтерактивні методи популяризації музейних колекцій, проблеми розкриття інформаційного потенціалу музейного предмету.

Збірник призначений для музеєзнавців, мистецтвознавців, краєзнавців, всім, хто цікавиться історією та теорією музейної справи.

УДК 069.44 (083.97)
ББК 79. 1 л 0

ISBN 978–966–285–474–9

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2018
© Автори, 2018
© Проценко М. В., макет обкладинки, 2018

Внесок А. Ф. Луньова в збереження історико-культурної спадщини

В статті розглядається пам'яткознавча діяльність засновника Пархомівського художнього музею А. Ф. Луньова. Визначаються напрями такого роду діяльності, особлива увага зосереджена на організації процесу виявлення та збереження пам'яток. Також мова іде про залучення до цієї роботи учнів, про виховання у них шанобливого ставлення до історико-культурної спадщини.

Ключові слова: Пархомівський музей, А. Ф. Луньов, пам'яткознавча діяльність, естетичне виховання.

Аналізуючи педагогічну та музейно-мистецьку діяльність А. Ф. Луньова впевнюємося, що саме на основі вивчення та збереження пам'яток культурної спадщини він намагався вирішувати найголовніше завдання будь-якого історика та музеєзнавця – формувати культуру шанобливого ставлення до досягнень та результатів діяльності попередніх поколінь.

Слід відзначити, що вивчення питання про спрямованість пам'яткознавчої діяльності Луньова показало, що до цього часу автори спеціально не зосереджували на цьому увагу, хоча, подекуди, й торкалися цієї теми в окремих публікаціях, тож вона потребує певної систематизації та висвітлення.

Вочевидь, проблеми збереження пам'яток історії та культури займали важливе місце в системі педагогічно-освітніх та музеєзнавчих завдань А. Ф. Луньова.

Втім, настав час більш ґрунтовно зосередитися на пам'яткознавчій діяльності А. Ф. Луньова, а також показати її напрями та форми. З одного боку, слід звернути увагу на його особистий внесок у збереження пам'яток історії та культури (збирання, вивчення, колекціонування, освітньо-культурна робота), з іншого, в межах його педагогічної діяльності, на залучення до пам'яткознавчої роботи учнів. Діяльність А. Ф. Луньова по збереженню пам'яток та вихованню

пам'яткознавчої культури у учнів та його комунікантів, а також залучення їх до пам'яткоохоронної діяльності хронологічно обмежуємося другою половиною ХХ ст., а саме, з 1945 р. – початок роботи на посаді вчителя Пархомівської середньої школи та часом виходу на пенсію з посади завідувача Пархомівського історико-художнього музею (2001).

В пам'яткознавчій діяльності А. Ф. Луньова можна простежити декілька напрямів. В першу чергу, вони тісно пов'язані з його безпосередньою педагогічною діяльністю: коли пам'яткознавчі сюжети використовувалися в навчальному процесі та позаурочній роботі, яка реалізовувалася в межах діяльності краєзнавчого гуртка (кін. 1940-х – поч. 1950-х), Товариства «Юний історик» (1953–1964) та мистецького клубу «Райдуга» (1965–1995). Також помітним є його внесок при підготовці матеріалів до тому з історії Харківської області багатотомного видання «Історія міст і сіл України» (1962–1974); участь у діяльності Товариства охорони пам'яток історії та культури України; постійна увага до місцевих пам'яток, як рухомих так і нерухомих та ін. І як один із найважливіших і практично постійно здійснюваних напрямів – це просвітницька робота, яка також мала свої форми: це освітня і практична (екскурсійно-експедиційна).

Початок пам'яткознавчої роботи можемо пов'язувати із зверненням Афанасія Федоровича до колекціонування, як однієї із форм пам'яткознавчої діяльності. Із цим був пов'язаний і інтерес до вивчення та популяризації історико-культурної спадщини. Ці пам'яткознавчі завданнями тісно перепліталися і передбачалися програмою гуртка «Юний історик» та його наступника – мистецького клубу «Райдуга». Це і спричинило більш глибоке вивчення історико-культурної спадщини загалом не лише Краснокутського району (на території якого із 1945 року проживав Луньов), але пам'яток державного і світового значення інших регіонів, під час організованих протягом декількох десятиріч (1950-ті – 1990-ті рр.) подорожей до різних міст України, Росії, Білорусії, Вірменії, Прибалтики, Німецької Демократичної Республіки та ін.

Часто особиста діяльність тісно перепліталася з педагогічною. Для вирішення педагогічно-виховних завдань у своїй позашкільній практиці А. Ф. Луньов обрав музейну форму, що тісно пов'язувалося з турботою про збереження найрізноманітніших видів пам'яток. Заохочуючи та мотивуючи учнів до співпраці, він намагався у своїх бесідах та під час занять надати будь-якому предмету із повсякденної практики людини те важливе значення, яке він відіграв у суспільному розвитку людини, і може найголовніше, виховати любов і повагу, через історико-культурні пам'ятки, до праці людини, до її прагнення надати повсякденному життю естетичності, вишуканості та ін. Наприклад, на заняттях він передавав своє захоплення звичайним рубилом первісної доби, як одним із перших найбільших практичних, розумових, і навіть естетичних досягнень людини. Він виокремлював різні його ознаки: зручність і довершеність форми, як досягнення розумового розвитку. Він підкреслював, що рубило стало основою подальшого поступового технічного прогресу, що пізніше привело і до виникнення не лише різних ремесел, але і різних видів мистецтва. Такі приклади дозволяли виховувати розуміння важливості для розвитку людства різних професій, повагу до результатів діяльності людини, бачити в найзвичайніших предметах не лише практичну, але і естетичну складову, уміння оточувати себе прагматично-естетичними речами. А відтак він намагався надати і більш глибокі знання, навчити виявляти і цінувати пам'ятки історії та культури. Сам же механізм виховання відповідної культури сприйняття та зберігання пам'яток він знайшов у музейній діяльності.

Як відомо, виявлення місцевих пам'яток супроводжувалося і з залученням до цього процесу учнів. Учні отримували від учителя пораду де шукати старі предмети, як вести бесіду з власниками, які питання задавати, як налаштувати до себе співрозмовника, як запропонувати передати предмет до шкільної колекції, як записати розмову, як зафіксувати передачу пам'ятки до музейної колекції та ін. Під час таких педагогічних прийомів учні користувалися списком уже виявлених Луньовим власників місцевих традиційних раритетів, автентичних предметів, а також їм удавалось доповнити список респондентів

(іноді це були і сімейні раритети), які володіли цінними пам'ятками, які б могли стати поповнювачами експонатів для створюваного музею, по отриманню яких часто велися довготривалі перемовини. Цей педагогічний прийом був поширений і до сьогодні не вичерпав своїх освітньо-педагогічних можливостей. Ця практика Луньова була націлена не лише на пізнавальний ефект а і залучення учнів до реальної роботи по створенню перспективної музейної колекції з використанням усіх існуючих в музейній практиці теоретичних основ.

Не останнє значення в діяльності Луньова–музейника займала турбота про організацію збереження та використання колекції. Постійне зростання колекції вимагало розширення музейної площі. Тому вирішення питання про приміщення для експонування колекції було головним з самого початку її формування. З історії Пархомівського музею відомо, що колекція пройшла шлях від розташування її в шкільних кімнатах, до покинутого і облаштованого зусиллями та працею учителя і учнів невеликого купецького будиночку в центрі села, аж до розташування її в одному із кращих будівель не лише Пархомівки, але і Слобожанщини – пам'ятки архітектури садибного типу кінця XVIII – початку XIX ст. [4, с. 4-5] (реєстраційний № 534/1) [1, 188], в якому музей функціонує до нашого часу.

Завдяки клопотанням Луньова та за підтримки Співки художників СРСР та УРСР [7, с. 64; 274], громадськості, органів місцевої влади з 1962 р. вдалося розмістити колекцію музею на першому поверсі садибного будинку. Облаштування музею в такому приміщенні свідчило про цінність колекції та визнання досягнень Луньова в естетичному вихованні шкільної молоді. З іншого боку, наявність приміщення сприяла подальшому розвитку музею, дозволяло організовувати відповідну роботу, перетворитися на важливий культурно-освітній осередок області уже із 1960-х рр.

Не просто доводилося протягом не одного десятиліття утримувати в такому приміщенні колекцію «шкільного», без будь-якого фінансування, музею. Переборюючи багато труднощів, все ж Луньову завжди вдавалося

знаходити підтримку серед керівників Пархомівських господарств (радгоспу, колгоспу, цукрового заводу). Але найбільше до господарського утримання будівлі музею долучався цукровий завод, на балансі якого до початку XXI ст. знаходилося приміщення. Після 1987 р., коли будівля повністю була передана музею (а колекція, за заповітом А. Ф. Луньова, була передана пархомівській громаді, і музей, в тому числі за наполегливого клопотання самого засновника, отримав статус автономного відділу Харківського художнього музею), постало питання про передачу приміщення на баланс Управління культури обласної адміністрації. Але в умовах економічної нестабільності саме Пархомівський цукровий завод міг продовжувати надавати кошти на потреби Пархомівського музею: на опалення, освітлення, телефонний зв'язок, частково проводити поточний ремонт, на що у музею коштів не було. Луньов, з середини 1990-х років, коли розпочався процес приватизації, в тому числі і архітектурних пам'яток, неодноразово висловлював стурбованість про подальшу долю будівлі, передбачав можливість її приватизації. Та відсутність достатнього фінансування примушувала очікувати з виведенням підпорядкування будівлі цукровому заводу до «кращих часів». Але на початку 2004 р. все ж таки, у зв'язку із процесом приватизації цукрового заводу музейне приміщення разом з усім майном заводу було також приватизоване. Напевне можна не погодитися з авторами сучасних медійних сюжетів про те, що Пархомівський музей ніколи не мав свого приміщення [2, 3, 6]. Але, безумовно, слід висловити подяку всім, хто докладав зусиль, підтримував процес повернення музейного приміщення, і найбільше керівництву Першого Українського Міжнародного банку за проявлене ними громадянське розуміння і людяність, гідність у виправленні помилки, яка була допущена в процесі приватизації майна Пархомівського цукрового заводу, і плекати надію, що подібні негаразди не будуть більше спіткати Пархомівський музей.

Для розвитку музейного закладу недостатньо лише наявності приміщення. Для подальшого зберігання і популяризації колекції поставали проблеми забезпечення оптимальних умов фізичного збереження, зокрема, дотримання

температурно-вологісного режиму, а також наявності обладнання та облаштування експозиційних і фондових приміщень тощо. Звичайно, як уже зазначалося, громадському шкільному музею без будь-якого фінансування складно вирішувати такі завдання, одного ентузіазму та практичної роботи учителя і учнів замало. Але пархомівцям щастило на розуміння та підтримку не лише місцевих господарств, але і професіоналів. Час від часу вони отримували спеціальне музейне обладнання (вітрини, рами та ін.) від шефів: Ермітажу (Санкт-Петербург), Музею образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна (Москва), Центрального історичного музею (Москва), Харківських художнього та історичного музеїв та ін. Це суттєво змінювало можливості оформлення експозиції, зберігання експонатів і відповідало загальним музейним вимогам і нормам, до чого в своїй роботі й прагнув Луньов [4, с. 6].

Якщо продовжувати визначати пам'яткознавчі аспекти в педагогічній практиці Луньова, то слід згадати ознайомлення учнів з нерухомими та музейними пам'ятками, причому це стосувалося всього видового різноманіття пам'яток, від археологічних матеріалів до рукописних пам'яток, стародруків, книжкових раритетів, історико-етнографічних та мистецьких пам'яток. І хоча впродовж перших десяти років такої широкої пам'яткознавчої діяльності Луньов все ж визначився в музейній діяльності з мистецьким напрямом, він продовжував виховувати особливе ставлення до історико-культурних пам'яток у учнів упродовж всієї своєї діяльності. Як результат цього, деякі його колишні учні зібрали цікаві художні, історичні, нумізматичні, книжкові колекції, а також збірки гончарних виробів, зброї та ін. Особливе ставлення до історико-культурної спадщини було виховано у більшості його гуртківців на все життя.

Звичайно, А. Ф. Луньов не зосереджувався лише на організації музейної роботи. Його інтереси та комунікативні зв'язки робили його учасником всіх завдань, які вирішувалися в культурно-освітніх галузях. Долучався він до вирішення загальних проектів. Ми вже згадували про те, що він став учасником створення рукопису з історії Краснокутського і Богодухівського районів для багатотомної «Історії міст і сіл України». Напевне з того часу і зав'язалися його

професійні зв'язки з академіком П. Т. Троньком. Долучався він і до діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії і культури.

Звичайно, найбільше уваги приділяв пам'яткам Пархомівки і регіону. Він вивчав і популяризував в освітній практиці та під час екскурсій пам'ятки садово-паркової архітектури у Наталіївці, Шарівці, цікавився історією Краснокутського дендропарку, місцевих історичних і археологічних пам'яток, а також розповідав про втрачені пам'ятки, наприклад, збудований за проектом Расстреллі та знищений у 1930-ті рр. Каплунівський храм, Краснокутський Петро-Павловський монастир, Чудотворні ікони Божої Матері (Каплунівську та Охтирську) тощо. Слід відзначити, що він мабуть один із небагатьох тоді займався церковною історією, і не лише збирав матеріали та передавав ці знання учням, але намагався зберегти церковні пам'ятки в колекції. Він пишався тим, що йому вдалося віднайти для музейної колекції дві ікони також пошанованого жителями Слобожанщини образу Лоретської Божої матері, одна із яких назавжди зайняла місце в постійній експозиції. Можна тут також відмітити, що в колекції зберігалися і предмети церковного начиння та ін.

Висловлювався він і на захист від знищення сакральних архітектурних пам'яток, в першу чергу Наталіївського Спаського та Пархомівського Свято-Покровського храмів. До речі, наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. мова також ішла про можливу передачу будівлі храму під музейну експозицію. Але технічний стан самої будівлі був непридатний для розміщення колекції, а статус громадського музею не передбачав отримання коштів для серйозного ремонту, тим паче, що Пархомівський храм є пам'яткою архітектури, який підлягав серйозній реставрації.

А. Ф. Луньов завжди тримав в полі зору стан пам'яток. Він завжди був стурбований їх станом. Це стосувалося і Наталіївки і Шарівки, археологічних та історичних пам'яток, наприклад, які пов'язані з подіями російсько-шведської війни початку XVIII ст. та ін. Принаймні розповіді про історію і значення пам'яток завжди були предметом його бесід з учням під час занять та екскурсій. З цих питань він постійно контактував з районним відділом та обласним

Управлінням культури, відповідними музейними закладами, археологами, істориками, мистецтвознавцями, громадськими інспекторами та ін.

Він завжди знаходив нові проблеми та нові завдання у справі збереження пам'яток. Наприклад, у 1990-ті рр. він акцентував увагу на проблемі збереження творчої спадщини місцевих художників та майстрів. В колекції музею зберігалася невеличке зібрання зразків народної вишивки, народного одягу, шиття золотом, сріблом та ін. Тоді ж було започатковано низку виставок творів місцевих художників та майстрів, що сприяло популяризації їх творчої діяльності та подальшому формуванню відповідної колекції в музеї. Ця традиція продовжується і в наші дні.

На останок хотілось би підкреслити, що А. Ф. Луньов був налаштований дуже відкрито, він щиро ділився своїми відкриттями і досягненнями зі своїми вихованцями. Професійно підходячи до своєї діяльності педагога, він природнім чином сформував власну освітньо-виховну системи, в якій переплелися і педагогіка, і психологія, і музеєзнавство, і мистецтвознавство і туристично-екскурсійна діяльність, об'єкту ж її основу склали пам'ятки історії та культури.

Примітки

1. *Афанасій Федорович Луньов. Статті, спогади, документи, матеріали* / Упоряд. О. Г. Павлова. – Х.: Тимченко, 2009. – 234 с.
2. *Здание Пархомовского музея вернулось законным владельцам* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.segodnya.ua/ukraine/zdanie-parhomovskogo-muzeya-vernulos-zakonnym-vladelcam-1061051.html>.
3. *Здание Пархомовского музея возвращено громаде* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkivoda.gov.ua/ru/news/88817?sv>.
4. *Луньов П. Ф. Пархомівський історико-художній музей: сторінки історії та сьогодення* / П. Ф. Луньов // *Скарбниці національної культури. Тези доповідей науково-практичної конференції з музеєзнавства, присвяченої 40-річчю Пархомівського історико-художнього музею (1955–1995)*. – Харків–Пархомівка, 1995. – С. 4-8.

5. Павлова О. Г. Професійна майстерня А. Ф. Луньова // VII Луньовські читання. Музейний колектив і його проблеми. Матеріали науково-практичного семінару 24 березня 2016 р. / Укл. О. Г. Павлова. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – С. 100-107.
6. «...Пархомовский художественный музей им. А. Ф. Лунёва стал собственностью ХХМ...» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://artmuseum.kh.ua/ru/news/velmishanovni-druzi-muzeyu!.html>.
7. Письма к А. Ф. Лунёву / сост. автор вступ. статьи и комментариев О. Г. Павлова. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2016. – 320 с. (Серия «Джерелознавчі зошити»: Тетрадь 7).

Павлова О. Г. Вклад А. Ф. Лунёва в сохранение историко-культурного наследия.

В статье рассматривается памятниковедческая деятельность основателя Пархомовского художественного музея А. Ф. Лунёва. Определяются направления такого рода деятельности, особое внимание сосредоточено на организации процесса поиска и сохранения памятников. Также речь идет о привлечении к этому делу учащихся, о воспитании у них бережного отношения к историко-культурному наследию.

Ключевые слова: Пархомовский музей, А. Ф. Лунёв, памятниковедческая деятельность, эстетическое воспитание.

Pavlova O. G. Contribution of A. F. Luniov in Preservation of Historical and Cultural Heritage.

The article deals with the monumental activity of the founder of Parkhomyvka Art Museum A. F. Luniov. The directions of this kind of activity are determined, the focus is on organizing the process of finding and preserving monuments. It is also about attracting students to these issues, about educating them to care about historical and cultural heritage.

Keywords: Parkhomyvka Museum, A. F. Luniov, pedagogical activity, aesthetic education.

ЗМІСТ

Передмова	3
<i>Луньов П. А.</i> Приветственное слово участникам «VIII Лунёвских чтений»	5
Проблеми консервації, реставрації, відновлення музейних пам'яток та вдосконалення нормативно-правової бази їх збереження	
<i>Бучаста С. И.</i> Выставка копий в музее: проблемы и возможности (из опыта работы художественно-мемориального музея И. Е. Репина)	8
<i>Каплиенко В. С.</i> Первичная консервация слабообожженной керамики во время полевых археологических работ и в камеральных условиях	17
<i>Красиков М. М.</i> З чого починається музейність?	21
<i>Кукса Н. В.</i> Реставраційно-відновлювальні заходи на замчищі Хмельницьких у Суботові в середині ХХ – на початку ХХІ ст.	28
<i>Степанова М. Л.</i> К вопросу о создании и деятельности научно-технического и реставрационного отдела Николаевского областного Краеведческого музея (1990–2016 гг.)	33
<i>Фененко А. О.</i> Формування законодавчих основ електронного обліку музейних фондів в Україні	46
Внесок музеєзнавців та музейних закладів в організацію збереження історико-культурної спадщини	
<i>Алексєєнко А. О.</i> Національний архівний фонд України на невідконтрольних територіях: проблеми збереження науково-технічної документації історико-культурного значення	58
<i>Блохин В. Н.</i> Роль тактильных музеев в сохранении и популяризации культурного наследия	66
<i>Жадан О. Є.</i> Роль Пархомівського художнього музею ім. А. Ф. Луньова у збереженні історико-культурної спадщини	74

<i>Ликова О. Г.</i> Роль музею у збереженні й дослідженні гончарної спадщини України	84
<i>Павлова О. Г.</i> Внесок А. Ф. Луньова в збереження історико-культурної спадщини	99
<i>Селищева И. И.</i> Архитектурное и монументально-декоративное наследие эпохи модерна в Харькове: проблемы сохранения и реставрации	108
<i>Федусь Д. М.</i> Роль П. М. Добровольського у розвитку музейної справи на Чернігівщині	119
<i>Чечель Ж. А.</i> Керамологічні архіви Юрія Лащука та їх роль в організації збереження історико-культурної спадщини	126
<i>Юрченко А. В., Полуектова Н. М.</i> Вічний пошук компромісу між «продемонструвати» та «зберегти» (до питання про використання музейних предметів в ході інтерактивних занять)	135

Музейні колекції: проблеми збереження та репрезентації

<i>Быстриченко А. В.</i> Роль учёных Харьковского политехнического института в процессе становления и развития вузов Харькова в первой половине XX ст. (по материалам Музея истории НТУ «ХПИ»)	143
<i>Вовк О. І.</i> Філателістична колекція з фондів Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	151
<i>Каргина Д. А.</i> Судьба египетской коллекции из дара Хедива, переданной в Харьковский университет	155
<i>Кононенко И. И.</i> Творческое и эпистолярное наследие Ф. И. Шмита в Центральной научной библиотеке Харьковского национального университета мени В. Н. Каразина: к 140-летию со дня рождения	164
<i>Куделко С. М.</i> Об историзме музейных и ландшафтных экспозиций (на материалах Харькова)	171
<i>Нікольченко Ю. М.</i> Унікальні документи у фондах Маріупольського краєзнавчого музею	176

Павлів О. В. З нагоди відкриття меморіальної дошки директору Аматорського драматичного гуртка ім. І. Я. Франка в Долині Андрію Штеню (документально-польове дослідження)	185
Шпорт Г. М. «... Сорочку мати вишила мені ... червоними і чорними нитками ...» (на матеріалах етнографічної виставки)	193
Документи, матеріали, спогади	
Чувпило А. А., Чувпило Р. И. Такие люди рождаются раз в столетие: школа А. Ф. Лунева (есе)	203
Художник і педагог Іван Юхимович Кабиш: матеріали до біографії	209
Memoria	
Желєзняк Микола Матвійович	217
Список скорочень	219
Відомості про авторів	222

VIII Луньовські читання.
Проблеми збереження музейних колекцій

Матеріали науково-практичного семінару
30 березня 2017 року

Друкується в авторській редакції

(Укр. та рос. мовами)

Відповідальний за випуск: *О. Г. Павлова*
Комп'ютерне верстання, макет обкладинки: *М. В. Проценко*